

ВАСИЛЬЧУК Л. Ф.

Київський національний лінгвістичний університет

ЛЕКСИКОГРАФУВАННЯ НІМЕЦЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ-ДЕРИВАТІВ

У статті визначено основні принципи лексикографування фразеологізмів-дериватів сучасної німецької мови та лексикографічні параметри їх опису. Особливості фразоутворення у сучасній німецькій мові та способи утворення фразем на основі усталених словосполучень і шляхом варіювання чи виокремлення компонентів фразеологізмів-дериватів розглянуто у лексикографічному ракурсі.

Ключові слова: фразеологічна деривація, фраземи, лексикографічна інтерпретація, фразеологізми-деривати, фразоутворення, німецька лексикографія.

В статье определены лексикографические параметры описания фразеологизмов-дериватов в немецком языке. Выявлены основные принципы лексикографирования и особенности фразообразования в современном немецком языке, раскрыты способы образования фразем на базе устойчивых словосочетаний, путем варьирования, а также обособления компонентов фразеологизмов-дериватов.

Ключевые слова: фразеологическая деривация, фраземы, лексикографическая интерпретация, фразеологизмы-дериваты, фразообразование, немецкая лексикография.

The article defines the main lexicographic principles for phraseological derivatives in modern German and establishes lexicographic parameters of their description. Peculiarities of phrase-making in modern German and the ways of phrasemes formation based on set word-combinations as well as by means of varying or separating components within phraseological derivatives are viewed from a lexicographic perspective.

Keywords: phraseological derivation, phrasemes, lexicographic interpretation, phraseological derivatives, phrase-making, german lexicography.

Мета. Виявити специфіку лексикографічного інтерпретування німецьких фразеологізмів-дериватів.

Актуальність нашої наукової розвідки зумовлена необхідністю подальшої розробки теорії і практики лексикографування німецьких фразеологізмів-дериватів.

Об'єктом дослідження є німецькі фразеологізми-деривати та їх лексикографічна інтерпретація.

Фразеологія є динамічною системою, вона видозмінюється нерозривно від розвитку суспільства. У сучасній лінгвістиці існують два підходи до вивчення фразеологізмів-дериватів: 1) згідно з еволюційною концепцією процес утворення фразеологізмів має відносно повільний поступовий характер [1; 2; 3]; 2) відповідно до ономазіологічної концепції фразеологічні одиниці, як і лексичні, є наслідком єдиного порівняно короткого акту творення, відразу і тільки у мові [4]. Ми приєднуємося до

ономасіологічної концепції фразоутворення, яка більш адекватно відбиває суть цих процесів. За цією концепцією утворення нового фразеологізму можливе лише в тому разі, якщо для передачі певного значення комунікант створює нарізнооформлений комплекс, в основі якого лежить асоціативний трансфер, а сукупна семантика елементів комплексу не дорівнює його новому значенню.

При лексикографічному описі вторинних фразотворчих процесів основним критерієм їх розмежування є збереження (або порушення) тотожності ФО, що спонукає до виокремлення варіювання з поміж інших способів розвитку ФО. Під тотожністю ФО у розвідці розуміється функціональна спільність, належність до одного й того самого інваріанта та об'єднання цією належністю різних конкретних виявів варіанта.

Фразеологічна деривація в німецькій мові охоплює такі основні продуктивні способи утворення ФО: 1) **перерозклад** усталених словосполучень, що супроводжується ситуативно зумовленими змінами в морфологічній структурі дієслівного компонента: *Nach Kanossa gehen wir nicht – ein Gang nach Kanossa; Ich kenne meine Pappenheimer – seine Pappenheimer kennen*; 2) **виокремлення** компонентів усталених словосполучень – такі компоненти при цьому набувають глобальної емоційної конотації, відзначаються тенденцією до підсилення узагальнено-метафоричного значення: *Mein Name ist Hase, ich weiß von nichts – Mein Name ist Hase*; 3) **розширення** компонентного складу ФО, у результаті чого відбувається своєрідне нарощування первинної структури ФО, водночас посилюється ступінь експресивності й емоційності похідної ФО: *Haare haben – Haare auf den Zähnen*; 4) **варіювання** компонентів ФО – це структурні зміни ФО, зумовлені семантичними причинами. Результатом варіювання нерідко буває синонімія або варіантність ФО [5].

Розширення фразеологічного фонду мови може відбуватися на базі наявних у мові фразеологізмів, тобто фразотворчою базою є самі усталені словесні комплекси. Цей процес фразоутворення у науковій літературі розглядається як **фразеологічна деривація**.

Фразеологічна деривація характеризується системним охопленням різного матеріалу, спричиняється лінгвальними та екстралінгвальними чинниками, залучає широкі генетичні паралелі. Вхідження нових елементів у фразеологічну систему (наприклад, фразеологічні інновації – *in trockenen Tüchern, die jungen Rechten, späte Kinder der deutschen Nachkriegsgeschichte, rot-grüne Koalition, den Euro schwächen*) – одна з основних причин її динаміки. Рівновага кількісних і якісних мовних змін

приводить до того, що фразеологічна система відзначається відносною стабільністю, а її "кордони" можуть бути визначені лише умовно, що, зокрема, фіксується словниками, тому надзвичайної ваги набирає проблема лексикографічної репрезентації фразеологічного фонду.

На базі 23 словників різного типу можна виокремити п'ять основних принципів лексикографування фразеологізмів-дериватів, почасти релевантних для подання будь-якої словникової одиниці: врахування набутоків попередніх лексикографічних видань, значна роль суб'єктивного чинника в укладанні словників, зумовленість жорстким прагматизмом, дотримання нормативності у відборі й опрацюванні лексичного матеріалу, теоретична та практична багатоплановість фразеографії. З іншого боку, ці принципи дозволяють розкрити специфіку процесу фразеологічної деривації. Вона полягає в тому, що тип переосмислення фразеологічного значення визначається фразотворчою базою, яка перебуває у відношеннях формальної й семантичної інваріантності з ФО-дериватом і характеризується значним ускладненням порівняно з вихідною ФО.

У німецькій лексикографії існують три моделі опису фразеологізмів-дериватів: 1) елементарна, представлена словниками G. Wahrig (*Deutsches Wörterbuch*, 1997), Langenscheidt (*Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache*, 2002), H. Küpper (*Wörterbuch der deutschen Umgangssprache*, 1987, 1996), де подається певний фразеологізм-дериват і тлумачення його значення; 2) розширена – у G. Büchmann (*Geflügelte Worte. Der Zitatenschatz des deutschen Volkes*, 1964; *Geflügelte Worte*, 1977; *Der neue Büchmann // Geflügelte Worte*, 2002), Duden (*Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik*, 2002), яка охоплює опис значення та ситуації уживання фразеологізму-деривата; 3) повна, або комплексна спостерігається у L. Röhrich (*Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*, 2004) та С. Н. Денисенко (*Словник-довідник з фразеологічної деривації на основі існуючої фразеології німецької мови з перекладом на українську та російську мови*, 2005), де крім передачі значення фразеологізмів-дериватів наводиться історія їх виникнення та розвитку. Проте для адекватної лексикографічної фіксації тих змін, що відбуваються в лексико-фразеологічній системі мови, необхідно, по-перше, розкрити лінгвальний характер самих видозмін, по-друге, з'ясувати шляхи утворення фразеологізмів-дериватів.

Різні фразеологізми в процесі функціонування зазнають неоднакових **семантичних змін**. Однак можна виділити основну їхню

рису, сформульовану як посилення узагальнено-метафоричного значення ФО. При цьому спостерігається така особливість розвитку семантики фразеологізмів, як універсалізація значення ФО, що виражається в нашаруванні нових, додаткових відтінків переносного значення, як, наприкладу ФО як *j-m geht ein Licht auf; alle Brücken hinter sich abbrechen; das Gras wachsen hören* тощо. Серед інших шляхів семантичного видозмінення можна виділити: розширення значення внаслідок абстрагування від певної ситуації, конкретної події; зміну ступеня метафоричного зміщення та втрату контекстних і ситуативних асоціацій. Найтиповішим наслідком останньої тенденції є затемнення внутрішньої форми аж до повної демотивації виразу, наприклад: *den Stein auf j-n werfen; die Perlen vor die Säue werfen; die fünfte Kolonne; sich wie ein roter Faden durch etw. ziehen; das A und O von etw. sein; Fleischtöpfe Ägyptens*.

До структурно-семантичних видозмін належать такі:

- 1) **експлікація початкової матеріальної форми** на основі окремої лексеми; при цьому розрізняють фразеологічну інтеграцію та фразеологічну диференціацію. Фразеологічна інтеграція полягає в тому, що окремі слова, вступаючи у фразеологічні зв'язки, втрачають своє первісне значення і набувають нового: *großen Anhang haben* 'мати багато прихильників; бути популярним'. Для фразеологічної диференціації характерне те, що первісна матеріальна форма (лексема) розгортається в словосполучення: *siegen – den Sieg davon tragen*; 2) **спотворене осмислення слова** під впливом асоціації, яку воно викликає (явище, близьке до "народної етимології"): *es ist j-m Pomade*. 3) **лексичний зсув частиномовною зміною**. Цей процес досить чітко ілюструє фразеологізм *j-m den Garaus machen*, де іменник *Garaus* має значення 'кінець', 'загибель', що стало основою ідіоми *j-m den Garaus machen* 'покінчити з ким-небудь, знищити кого-небудь'; 4) **семантичний зсув унаслідок наявності у складі вільних словосполучень архаїзмів або історизмів**: *Fersengeld geben, das geht übers Bohnenlied, mit Kind und Kegel, Lunte riechen* (один з компонентів цих УСК – архаїзм: *Fersengeld, Bohnenlied, Kegel, Lunte*).

Встановлено три типи структурно-семантичних видозмін ФО:

- 1) лексичне спрощення структури базового виразу (від складнішого за будовою словосполучення до менш складного); при цьому спостерігається втрата компонента або групи компонентів, що "сигналізували" про зв'язок із джерелом або ситуацією виникнення

фразеологізму-основи, прикладом може слугувати біблійний вираз *den Kelch bis auf die Hefe leeren – etw. bis auf die Hefe leeren* 'випити (гірку) чашу до дна', що є наслідком цього процесу – посилення узагальнено-метафоричного змісту новоутвореної ФО; 2) синтаксичне спрощення структури базового виразу (зниження синтаксичної структури на один або більше рівень: складне речення → просте речення; просте речення → словосполучення; складне речення (або надфразова єдність) → словосполучення, наприклад: *ist's möglich, so gehe dieser Kelch von mir – der Kelch ist vorbei* (або *vorüber*) 'нехай мене оминуть ці складнощі'; *greif nicht in ein Wespennest! Doch wenn du greifst, so greife fest! – in ein Wespennest greifen* 'розворушити осине гніздо'; 3) спрощення лексико-синтаксичного типу базового виразу за схемою: просте (складне) речення → словосполучення → словосполучення, наприклад: *wer darf das Kind beim rechten Namen nennen – das Kind beim rechten Namen nennen – etw. beim rechten Namen nennen* 'називати речі своїми іменами', що супроводжується ще інтенсивнішим абстрагуванням та посиленням узагальнено-метафоричного змісту новоутворень.

Основою **структурних (граматичних) видозмін** ФО є не переносно-образний процес, а характер синтаксичного функціонування при закріпленій граматичній формі, що спричинено синтаксичною спеціалізацією УСК, його вживанням у жорстко фіксованій граматичній формі, наприклад: *ohne Befund* 'жодної уваги'.

Німецькій фразеології притаманні певні системні закономірності, у тому числі й фразотворчі. Зокрема це стосується природи фразеологічних варіантів. Утворення дериватів-варіантів сприймається з позиції їх системно-структурної організації: 1) утворення фразем (ФЗ) на основі УСК; 2) варіювання компонентів фразеологізмів-дериватів; 3) виокремлення компонентів фразеологізмів-дериватів. Розглянемо це детальніше.

Утворення фразем на основі усталених фраз спостерігається у вигляді перерозкладу усталеного словосполучення (УС) та виокремлення компонентів усталених словосполучень.

Перерозклад – це структурно-семантичний спосіб утворення фразеологічних зворотів на основі УС, при якому водночас із підсиленням ступеня узагальнено-метафоричного значення відбувається втрата компонента, який формував конкретне значення УС. Цей процес супроводжується ситуативно зумовленими змінами в морфологічній структурі дієслівного компонента. Перерозклад усталених фраз у

простому реченні відбувається за такою схемою: УС→ФЗ – одноступенева лінійна деривація. Процес перерозкладу на прикладі УС зі структурою простого речення є основою для інших способів творення ФЗ. У таких випадках має місце двоступенева лінійна і тріступенева об'ємна деривація. Наприклад, похідна від прислів'я *Die Sonne bringt es an den Tag* ФЗ *etw. an den Tag bringen* 'висвітлити щось, пролити світло на щонебудь', зазнала семантичних змін, які спричинили також і граматичну трансформацію, тобто шляхом перерозкладу УС перетворилося на ФЗ. На першому ступені перетворення відбувається за фразеомоделлю: УС→ФЗ. Словники реєструють синонімічні ФЗ з іншими компонентами: дієслівними – *legen, aufdecken, ziehen, aufklären* – *etw. an den Tag legen (bringen, etw. an den Tag bringen (aufdecken), etw. an den Tag bringen, ziehen (aufklären)*; іменниковими: *Tageslicht, etw. an den Tag (od. ans Tageslicht) bringen*.

Виокремлення компонентів УС – це комплексний процес зміни семантики і структури УСК. Тут може мати місце і семантичне збагачення виокремлених компонентів за рахунок змісту цілого УСК, і набуття ними більшої абстрагованості значення порівняно з вихідним УСК і т. ін. Виокремлені компоненти УСК мають сталий зміст і незмінну дистрибуцію. Вважаючи, слідом за С. Н. Денисенко, визначальним у процесі виокремлення компонентів УСК зміну семантики і структури похідного УСК, можна розглядати його як один із способів збагачення фразеологічного складу, що викликає потребу у виявленні закономірностей його дій. Для німецького фразоутворення характерним є виокремлення початкових і кінцевих компонентів.

Основою для утворення ФЗ шляхом виокремлення компонентів УС можуть бути як просте, так і складне речення. На базі складного речення ФЗ-деривати утворюються шляхом виокремлення компонентів УС зі структурою речення: складнопідрядного чи складносурядного. У першому разі відбувається виокремлення початкових компонентів другої частини (підрядного речення) і кінцевих компонентів першої частини (головного речення). У другому разі спостерігається виокремлення початкових та кінцевих компонентів першої частини і виокремлення кінцевих компонентів першої частини та початкових другої. Так, ФЗ *wes Geistes Kind* – 'що це за людина? що він собою являє?' утворилася на основі цитати Біблії: "Wisset ihr nicht, welches Geistes Kind ihr seid?" При перетворенні вихідної фрази у ФЗ-дериват початкові компоненти другої частини (підрядного речення), відокремлюючись від

інших компонентів, набувають тенденцію до підсилення узагальнено-метафоричного значення. Одночасно настає зміна граматичної форми одного із виокремлених компонентів, можливо, під впливом вимоги милозвучності: *Welches Geistes Kind – wes Geistes Kind*. Утворення ФЗ-деривата відбувається на першому ступені лінійної деривації за фразеомоделлю УС→ФЗ. Далі спостерігається утворення УФ-дериватів на другому ступені в результаті розширення компонентного складу, що супроводиться розвитком значення і набуття додаткової конотації в рамках структурно-семантичної моделі вихідної цитати: *Wes Geistes Kind ist er? Man weiß, wes Geistes Kind er ist. Man weiß nicht, wes Geistes Kind er ist.*

Проведений аналіз умов виникнення і динаміки фразеологізмів-дериватів дозволяє зробити висновок про те, що в німецькій мові виділяються такі способи творення фразеологізмів-дериватів: утворення фразеологізмів-дериватів на основі усталених словосполучень, шляхом варіювання та виокремлення компонентів фразеологізмів-дериватів, і процеси ці дістають відповідну інтерпретацію в лексикографічних джерелах.

Порушені у пропонованому дослідженні питання мають **перспективу подальших досліджень**, які можуть стосуватися проблем кодифікації фразеологізмів-дериватів у сучасних фразеографічних виданнях; ролі фразеологізмів-дериватів у художньому дискурсі; стилістичних та прагматичних особливостей функціонування фразеологізмів-дериватів у творах різних жанрів і стилів; проблем перекладу фразеологізмів-дериватів українською мовою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буслаев Ф. И. Исторические очерки русской народной словесности и искусства / Федор Иванович Буслаев. – СПб., 1861. – С. 181.
2. Бурмистрович Ю. Я. Образование фразеологизмов как ономазиологический процесс, осуществляемый по модели (на материале субстантивных фразем русского языка) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 “Русский язык” / Ю. Я. Бурмистрович. – Абакан, 1982. – С. 11.
3. Paul H. Deutsches Wörterbuch. – 9., vollst. neu bearb. Aufl. von H. Henne u. H. Kämper-Jensen. – Tübingen : Max Niemeyer Verlag, 1992. – 1130 S.
4. Амосова Н. Н. О диахроническом анализе фразеологических единиц / Н. Н. Амосова // Исследования по английской филологии. – Л. : Изд-во Ленинградск. ун-та, 1965. – Вып. III. – С. 102.
5. Денисенко С. Н. Фразеологизация в немецком языке / Фразеологическая деривация как системный фактор фразеологизации / Софія Никифорівна Денисенко. – Львов : Издат. Объед. “Вища школа”, 1988. – 195 с.